

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3

ГУКАЛОВА І.В.

ДО ВИБОРУ АКТУАЛЬНИХ НАПРЯМІВ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

Сучасні зміни в українському суспільстві, з одного боку кризові, а з іншого – закономірні, в одному плані – суто свої, регіональні, а в іншому – загально цивілізаційні, не змогли не відбитися на становленні нових напрямів в науці. Соціальна географія, яка в принципі ще знаходиться на стадії становлення і постійного розширення власного предмету дослідження, відчуває на собі масштабний вплив новітніх тенденцій в суспільстві. Це безумовно сприяє її розвитку, вона стає більш цікавою для широкої громадськості, більш адаптованою і зрозумілою для західних вчених, більш актуальною з точки зору врахування проблем сьогодення. Водночас відбувається серйозне “розмиття” об’єкту і предмету досліджень, які ще до кінця не сформувалися. Від вивчення населення або систем розселення, які за радянських часів і за реальною значимістю були в центрі уваги географів, дослідження зміщуються в бік проблемних ситуацій, поведінки населення, здоров’я, новітніх форм дозвілля, віртуальної реальності і т.д.

Таку ситуацію не можна однозначно вважати трагічною для української соціальної географії. Відчувається вплив західних шкіл на молодих вчених, які володіють іноземними мовами і вільно читають зарубіжні наукові публікації, через що народжуються нові і цікаві ідеї досліджень. Справа лише в тім, щоб не втратити зв’язок з тими теоретичними напрацюваннями, які протягом багатьох років було зроблено в колишньому СРСР і, зокрема, в межах українських шкіл географів. Це може стати для соціальної географії такою ж перешкодою, якою стала для географії фізичної втрата емпіричної складової своєї діяльності. Однак якщо остання пов’язана із катастрофічною відсутністю фінансування, то в соціальній географії процес зміни парадигм відбувається свідомо і під тиском трансформаційних тенденцій. Відмова суспільства від планування, більший пріоритет приватної власності над власністю державною, критика комплексування і, відповідно до цього, зовсім інший соціальний розвиток за досить невеликий термін – 10-12 років – значно деформували структуру народногосподарського комплексу, а відповідно призвели до домінування, а точніше проникнення регіонально-економічних досліджень в економіко-географічні, соціологічних досліджень в соціально-географічні. Знову ж таки, це - нібито нормальний процес інтеграції наук, однак це і невизначеність соціальної географії, яка починає оперувати матеріально-речовинними елементами складної системи “населення” більше, ніж безпосередньо процесами і явищами в їх просторово-часовому зв’язку, методом соціологічного опитування частіше, ніж, наприклад, картографічним методом. Крім того, відчувається і те, що як ніколи сьогодні вчені вимушені більше спиратися не на власно підібрану і опрацьовану інформаційну базу, а на ту оперативну державну статистику, яка пристосована до потреб економічної науки, але зовсім не до потреб економічної, тим більше соціальної географії.

Не в останню чергу завдяки цьому виникають проблеми з розумінням таких інтегративних і актуальних понять і індексів, як “сталий розвиток”, “людський розвиток”, “індекс людського розвитку”, які вважаються багатьма вченими вкрай сумнівними і штучними по відношенню до сьогоденного положення справ в Україні.

Хоча при належному тлумаченні концепції сталого розвитку і розумінні глобальних проблем, це один з напрямів, в якому соціальна географія має значне і тільки розпочате коло завдань для досліджень [6].

Саме тому сьогодні надзвичайно актуальним залишається обґрунтований пошук перспективних напрямів розвитку соціальної географії в Україні, які б не просто враховували нагальні соціальні проблеми країни та її регіонів, але оцінювали соціальний розвиток в країні з позицій її місця в субрегіоні колишніх радянських країн, в Європі, в глобальному середовищі. Суспільство виявляється достатньо стійким в плані змін стереотипів, ментальності, однак в просторово-часовому плані - надзвичайно відкритим і “незахищеним” щодо впливу різних факторів і сприймаючим цей вплив, що відображається в зміні територіальних характеристик соціальних процесів. Причому цей феномен достатньо цікавий для порівняння соціальних аспектів суспільних змін в Україні з іншими країнами СНД, а також можливо із європейськими країнами.

Логіка життя неодноразово доводила, що поєднання найкращих теоретичних надбань минулого з включенням до аналізу новітніх тенденцій розвитку, може надати будь-яким дослідженням життєвого імпульсу. Не слід думати, що через гуманізацію науки, глобалізацію багатьох соціальних, екологічних проблем, впливу західної соціальної географії українська соціальна географія втратила свої традиційні риси. Надзвичайно актуальними залишаються теоретичні праці С.І.Доценка, В.В.Загороднього, О.В.Заставецької, М.Д.Пістуна, Ю.І.Пітюренка, А.В.Степаненка, М.І.Фащевського, О.У.Хомри, О.І.Шаблія та ін. Додає оптимізму сьогоднішня доступність європейської і американської літератури у галузі вивчення соціальних явищ, урбаністики, проблем глобалізації, розвитку населення і постіндустріального суспільства. Розчаровує лише вгасання зв'язків з колишніми радянськими школами, в рамках яких працювали “класики” радянської географії населення і, пізніше, соціальної географії В.В.Покшишевський, С.О.Ковальов, Г.М.Лаппо, С.Я.Ниммік, С.В.Рященко та ін. При подібності соціальних процесів, що відбуваються зараз на пострадянському просторі, втрата постійної взаємодії між досвідченими і молодими соціогеографами різних шкіл країн СНД є набагато гострішою проблемою, ніж здається на перший погляд.

Однак - до суті справи. Як відомо, об'єктом соціальної географії виступає суспільство в територіальному вимірі й соціальний простір. Об'єктом часто називається також і соціальна сфера в просторовому вимірі [7]. Предметом дослідження соціальної географії є територіальний аспект соціального розвитку в конкретних суспільно-історичних умовах, відмінності в темпах і пропорціях відтворення територіальних соціальних структур. Однак на сьогоднішній день слід погодитися з тими географами, які бачать предмет соціальної географії дещо ширше і виділяють для пізнання “соціальну функцію географічного середовища” [5].

Недаремно і цілком виправдано увага географів зміщується до тих соціальних явищ і ситуацій, які в новій системі цінностей виявляються досить вагомими, проте недостатньо вивченими. Це електоральні процеси, соціальна й економічна нерівність, бідність, “мир” і конфлікти, політична і адміністративна влада, формування громадянського суспільства, добробут (якість і рівень життя), суспільне здоров'я, соціально-екологічні проблеми, злочинність, спорт тощо. Аналіз таких фрагментів суспільного життя в кінцевому результаті зводиться до аналізу ключових соціально-географічних процесів та їхніх змін: інтеграції (дезінтеграції), урбанізації (дезурбанізації, субурбанізації), міграції, демографічних процесів, змін контурів систем розселення тощо.

Визначення будь-якого фрагмента соціальної реальності як об'єкта і виділення в ньому предмета соціогеографічного дослідження продиктовані проблемною ситуацією,

тобто потребою мінімізувати або подолати певне соціальне протиріччя або проблему. В деяких випадках можливий і чисто науковий інтерес до неописаних взаємодій або зовнішніх впливів. Для цього необхідне усвідомлення або природи, умов, що породжують негативні явища, якщо вони невідомі або недостатньо відомі для успішних практичних дій, або глибокий аналіз непізнаних зв'язків і встановлення впливів, якщо такі мають місце. В першому випадку проблемна ситуація створює предмет дослідження [7], в другому - цей предмет формується через неповноту знань дослідників про певні аспекти соціального розвитку. Однак локалізація проблемної ситуації або гіпотетичних позицій в тих чи інших явищах соціальної реальності є онтологічною основою для виділення об'єкта дослідження.

Актуальна проблемна ситуація, з якою зіткнулася соціальна географія в Україні сьогодні, полягає у нерозробленості концепції системної еколого-суспільної трансформації з урахуванням не тільки економічних, а й глобальних і конкретно-територіальних екологічних і соціально-географічних проблем і зрушень. Тракткування самої трансформації неоднозначні і найчастіше покривають лише економічний бік змін або управлінських реформ. Водночас зрозуміло, що трансформується суспільство, трансформується еколого-соціальне, еколого-економічне, політичне середовище його буття, тобто відбувається процес системних економіко-, соціально- та еколого-географічних зрушень на різних територіальних рівнях, органічно пов'язаних з сучасними суспільно-географічними умовами розвитку країни та її регіонів і, одночасно, загальносвітовими тенденціями розвитку суспільства в природі і глобальними процесами.

Сучасна наука приділяє велику увагу дослідженню збалансованості, порядку, однорідності та рівноваги систем. Здебільшого це замкнені системи, в яких малий сигнал-імпульс на вході викликає рівномірний і переважно пропорційний відгук безпосередньо в системі або на виході з неї [2]. Але суспільство – це відкрита система з відкритими підсистемами, які функціонують на в тому числі загальноцивілізаційних принципах. Формується нова галузь знань – глобалістика, в якій сьогоднішнє суспільство починає розглядатися глобально, а деяких випадках, перш за все через вичерпаність ресурсів і екологічні проблеми, навіть, як “суспільство ризику” [3].

Глобалізація і інформатизація суспільства стали тими факторами, які значно вплинули на свідомість людей, соціальних груп, населення в цілому. Соціальна привабливість регіону в сучасних умовах – це не просто розвинута інфраструктура, організоване дозвілля, чисте повітря, а й кількість доступних каналів зв'язку, знаходження в зоні мобільного і супутникового зв'язку, доступ до Інтернету. Це значно змінює здавалось би “сталі” уявлення про географічне положення (відносність близької і далекої відстані), типові ознаки процесу урбанізації (в розвинутих країнах “урбанізованими” стають не тільки міста, але також і їхнє оточення, і достатньо віддалена територія, тобто відбувається процес децентралізації, деконцентрації) тощо. За думкою російського географа і економіста М.В.Алісова “зв'язок – одна з власне географічних галузей народного господарства, тепер стає інструментом інтеграції господарського життя держав усього світу, засобом його інтернаціоналізації” [1]. Відповідно інтернаціоналізується й соціальна сфера. Не можна сказати, що Україна має розвинуту інформаційну інфраструктуру. Однак за темпами її розвитку вона твердо випереджає велику кількість розвинутих країн світу. В той же час спостерігаються великі диспропорції у темпах розвитку, наприклад, “інформаційної мобілізації” населення і розвитку базових інфраструктурних ланок – доріг, сфери побуту тощо. На превеликий жаль, сьогодні можна вийти на будь-яке місце в більшості областей України і вільно спілкуватися за допомогою мобільного телефону, але стояти при цьому по коліна в

багнюці і бачити реальний рівень розвитку інших, не менш важливих ланок інфраструктури. На подолання таких диспропорцій в соціальному розвитку регіонів, особливо тих, що не наближені до столиці, повинні бути спрямовані відповідні географічні дослідження.

Піднесення економічного і соціального значення інтелекту і знань, інформаційних технологій, впровадження сучасних технологій у виробництво супроводжуються зараз і будуть супроводжуватися надалі принципово новою структурою продуктивної діяльності в Україні. Практичне застосування знань повинне зробити людину та її професійну працю провідним чинником постіндустріальної економіки. Рано чи пізно до цього прийде і наша країна, яка орієнтована поки що на експорт сировини. Проте водночас це буде пов'язане із піклуванням суспільства про створення високої комфортності життя, в т.ч. сприятливого природного довкілля, але також із високим рівнем безробіття і появою цілої низки соціальних проблем. Роль соціальної географії в дослідженні цих аспектів буде стало зростати.

Одним з найцікавіших напрямів може стати екстичний напрям – *точніше оцінка змін в екстичних процесах* [9], функціях і розвитку сільських і міських поселень. Поштовхом для цих змін стають як загальні передумови розвитку суспільства в будь-якій країні, так і сьогоденний етап становлення незалежної України, еволюція системи розселення, формування столиці тощо. З цим також пов'язуються і зовсім інші погляди на співвідношення понять “центр-периферія”, а також вивчення нових соціальних атрибутів центральних та периферійних районів. Це тим більш важливо у зв'язку з наростанням поляризації простору: м. Київ і деякі інші центри (в першу чергу міста-мільйонери) за останнє десятиріччя значно модернізувалися і монетаризувалися, однак села, навпаки, забули про гроші, певною мірою деградували і населення в них живе все більше за рахунок землі-годувальниці, все менше за рахунок професійної зайнятості. До речі, ту ж саму периферію географи розуміють не просто як віддалені від центру регіони, а такі регіони, які характеризуються дефіцитом розвитку, які є порівняно пасивними (хоча активність пов'язується із розбудованою інфраструктурною сіткою, великим промисловим виробництвом і високим рівнем життя). Часто периферією автоматично вважають сільські регіони, хоча цей автоматизм достойний критики [8]. Якщо звернути увагу на депресивні регіони, існування яких в Україні визнано нормативно на державному рівні (проект Закону “Про стимулювання розвитку регіонів”, 2002 р.), то вони на сьогодні набувають ознак “соціальної периферії”, хоча не первинної, крайньої і слабозаселеної, однак вторинної – результату депресії, депопуляції, зростаючого безробіття як в сільських населених пунктах, так і в урбанізованих регіонах країни. Цей аспект потребує прискіпливої уваги.

Дослідження *міграційних процесів* в Україні завжди вважався одним з найскладніших напрямів соціальної географії. Як і інші соціально-географічні процеси, міграція значно трансформувалася тільки за останнє десятиріччя і зумовлена дією факторів, органічно пов'язаних із теперішньою ситуацією в різних сферах життя суспільства, і перш за все - в соціально-економічній. Зміна вектору міждержавної міграції – достатній доказ несприятливості умов в країні. Завдяки існуванню екологічних та соціальних загроз, поширення набули нетрадиційні види механічного руху населення: “вимушена екологічна міграція” (із забруднених внаслідок Чорнобильської катастрофи зон), “човникова” (вид нелегальної трудової міграції), яка згодом набула більш цивілізованих форм, рух біженців тощо. Виявити територіальні закономірності мобільності населення або певних його груп в таких умовах зовсім непросто, однак враховуючи велике значення сальдо міграцій для характеристики

сприятливості соціально-економічного клімату в певному регіоні і, як зазначалося вище, у країні в цілому, такі дослідження не втратять своєї актуальності, а навпаки – будуть набувати нового змісту.

Так склалося, але в період різких змін орієнтації розвитку суспільства набувають великого розмаху і поширення *соціальні проблеми і соціальні “болячки”* суспільства. І якщо теоретична соціальна географія звертає увагу на пошук певних закономірностей, то практична наука повинна бути наближеною до життя, відтак – враховувати і певні соціальні наслідки трансформації і негативні соціально-поведінкові реакції населення, що потребують невідкладних заходів щодо їх подолання. Радянська соціальна географія, за відомих причин, мала небагато спільного з дослідженнями безробіття, зокрема, прихованого безробіття, тим більше не досліджувала так звану девіантну (порушуючу певні соціальні норми) поведінку населення. Між тим, наприклад, остання – у вигляді самогубств, алкоголізму, наркоманії, проституції тощо – набула відверто загрозливих розмірів. Яке значення має просторовий вимір для цієї негативної але об’єктивної реальності конкретно в умовах України та її регіонів, ще належить ґрунтовно вивчити.

Зовсім під іншим кутом зору розглядається в дні суцільних трансформацій і *соціальна інфраструктура*. Вона, як і 30 років тому, продовжує залишатися важливою передумовою демографічного розвитку населення, стану його здоров’я, формує відповідну якість життя. Головним чинником змін поглядів на розвиток її окремих галузей, і, відповідно, досліджень стала поява нових форм власності на землю і нерухомість, нових форм соціального обслуговування населення. Приватизація житла, земельних ділянок, сімейна медицина, медицина катастроф, Інтернет-клуби, казино, аквапарки і т.д. – наслідок суцільних трансформацій і, водночас, неоране поле для вивчення територіального розвитку соціальної інфраструктури. Нинішній етап розвитку України висуває вимогу структуризації інтересів населення, а з цим і не формального відношення до розвитку соціальної інфраструктури. Навряд чи зараз вже достатньо користуватися лише такими показниками, як, наприклад, кількість місць в установах клубного типу. Значного розвитку набули зовсім інші і нові форми організації дозвілля, які, однак, не повністю враховуються державною статистикою. Перехід до ринкової економіки супроводжується принциповими змінами в складі користувачів соціальною інфраструктурою. Це пов’язано із *соціальною стратифікацією* або економічною поляризацією соціальних груп населення, що автоматично виключає можливість єдиного підходу до організації сфери обслуговування. Географія вимушена враховувати і це.

Негативний *демографічний розвиток* населення України - у всіх на вустах. Надзвичайно загрозливих для нації масштабів набуло природне скорочення населення. Соціальній географії навряд чи слід опускатися до простої констатації природного скорочення як такого, доцільно пов’язувати його с іншими суспільно-географічними процесами. Необхідно пам’ятати і про те, що на репродуктивну поведінку також впливають різні фактори. Взяти хоча б незареєстровані шлюби – така лояльність українського суспільства (ми й досі не західні люди) до цієї форми сімейних стосунків навряд чи спостерігалася раніше. Тільки за 10 останніх років відсоток дітей, що народилися в таких сім’ях, майже подвоївся. Врахування тільки цього одного, нового з точки зору масштабності, фактору вже вкрай важливе, тому що він не тільки впливає на демографічний розвиток, він впливає на соціальне відтворення населення, на певну психологічну захищеність значної частини населення, зокрема, дітей.

Медична географія, і зокрема та її частина, що присвячена аналізу захворюваності, дитячої смертності у прив’язці до економічних та еколого-соціальних умов життя населення, давно же сформувалася як самостійна наука. Немає сенсу доводити важливість

вивчення територіальних особливостей стану здоров'я населення. Є сенс тільки сказати, що на сьогоднішній день ми реально говоримо не про фізичне, а про суспільне здоров'я. Ця категорія недостатньо розроблена в структурному плані, однак безсумнівно виступає дзеркалом еколого-соціальної ситуації. Окрім фізичного здоров'я вона вміщує стан виробничих умов праці, стан сімейних стосунків, рівень криміногенної ситуації (рівень особистої безпеки громадян) та інші аспекти. Одним з напрямів оцінки стану суспільного здоров'я географами є звернення до поняття "соціально-екологічного стресу" [4].

Метою цієї статті не було змістовно повне і різноманітне розкриття всіх можливих напрямів розвитку соціально-географічної думки на сучасному етапі розвитку суспільної географії. Однак найважливішим висновком може стати той, що існування різного характеру впливу сучасних еколого-суспільних трансформацій на населення в територіальному аспекті дають підстави розвиватися таким напрямам, які досі вважалися далеко поза межами предмету географічних досліджень. При зацікавленості в успіху відповідних досліджень доцільно спиратися на сутність і закономірності саме *соціально-географічного* процесу і надбання теорії як радянської, так і західної соціальної географії минулих років.

1. Алисов Н.В. География мировой телекоммуникационной связи // Вестник Моск.ун-та. – Сер. Геогр. –1996. - №3. – С.9-15; 2. Буравльов Є.П., Стогній В.С. Важелі екологічно безпечної політики // Вісник НАН України, 2002. - №9. –С. 15-23; 3. Глобалистика как область научного знания // Глобалистика: Энциклопедия. Ред.: И.И.Мазур, А.Н.Чумаков, М.: «Радуга», 2003. – С. 210-216; 4. Лебідь Н.П. Соціально-екологічні аспекти розвитку території. Автореферат дисс...к-та географ.наук, К., 1995. – 20 с.; 5. Мукитанов Н.К. Методологические проблемы теоретизации географии. – Алма-Ата, 1979. – С.17; 6. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): Монография. – Х.: Факт, 2003. – 383 с.; 7. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії: Навч.посібник. – К.: Т-во "Знання", КОО, 2000.- 204 с.; 8. Руденко Л.Г. Фундаментальні географічні дослідження та їх прикладне значення в сучасних умовах // Український географічний журнал, 2003. - №1. – С.9-15; 9. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / За ред. Г.В.Балабанова, В.П.Нагірної, О.М.Нижник. – К.: Міленіум, 2003. – С.309.

New development directions of social-geographical researches in conditions of global and regional changes in Ukraine are considered. The modern tendency to enlargement of subject of investigation in social geography and necessity to address to theoretical parcels of a science of the last years is outlined.